

Т.Ф. Нечай-Маленька

ГАФІЗ У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.: ВНЕСОК А. КРИМСЬКОГО

ПОЧАТОК ХІХ ст. в Росії, як і в Європі, було позначено посиленням зацікавленості Сходом, насамперед Єгиптом¹ і сусідньою Персією. Починаючи з 1804 р., в усіх російських університетах викладалися перська і арабська мови. Відомості про східний побут і звичаї розповсюдилися в суспільстві; східні ужиткові предмети, одяг почали входити до побуту дворянства. Показовими є пушкінські рядки з поезії-послання “Орлову” (1819): “В бухарской шапке и в халате Я буду петь моих богов”.

У 1810 р. в Росії виникла ідея створення Азіатської академії. За задумом автора проекту С. Уварова (в майбутньому президента Академії наук), Азіатська академія мала стати центром вивчення давніх і нових азіатських мов, підготовки фахівців-сходознавців. Цим планам не судилося здійснитися. Натомість у 1818 р. в Петербурзі відкрився Азіатський музей, де було зібрано велику кількість стародавніх рукописів, монет, виробів прикладного мистецтва.

У першій третині ХІХ ст. в Росії видавалася велика кількість журналів, альманахів, у яких постійно фігурувала східна тематика. Помітну роль у розвитку російського орієнталізму відіграли журнали “Вестник Европы”, “Сын отечества”, “Азиатский вестник”, “Московский вестник”, “Московский телеграф”, “Северная лира” та інші². Схід увійшов у життя і творчість О. Пушкіна³, В. Кюхельбекера, О. Грибоедова – “певца, воспевшего Иран и – ах – сраженного Ираном” (за словами В. Кюхельбекера), Л. Якубовича, А. Бестужева-Марлінського, О. Сенковського та ін.

У цей час розгорнулися літературні дискусії про “східний стиль”, наслідування східного способу життя, роль і значення східних літератур у розвитку європейської поезії тощо. Актуальні і сьогодні глибокі спостереження – “Два обстоятельства имели решительное воздействие на дух европейской поэзии: нашествие мавров и крестовые походы. Мавры внушили ей иступление и нежность любви,

приверженность к чудесному и роскошное красноречие Востока...”⁴ – перемежувалися з наївними коментарями до перекладів із арабської і перської поезії. Подібні коментарі викликали посмішку у перекладачів і сходознавців вже на початку ХХ ст. Наприклад, вислів “образ черного негра, которого Аллах поставил как родинку на челе белого дня” перекладач пояснює такими словами: “Сие выражение покажется странным; но должно знать, что черная родинка на челе, на щеке или на душек во сто крат увеличивает красоту в глазах азиатца. По сей-то причине многие азиатские женщины (в том числе и татарки, живущие в России) украшают лицо свое черными мушками (“Казан. Вестник” 1829)”⁵.

Поезія персів і арабів у 20-х роках ХІХ ст. часто перекладалася європейськими мовами у формі прози, а проза часом передавалася віршем, проте без дотримання формальних ознак східної поезії.

Освоєння поезії Гафіза Ширазі – найвідомішого перського лірика ХІV ст. і неперевершеного майстра газелі – почалося в Росії ще в 10–20-х рр. ХІХ ст. Це були поодинокі переклади й переспіви, надруковані в літературних альманахах, і зроблені з французького чи німецького джерела – посередника.

Збірний реєстр російської бібліографії про Гафіза ХІХ – поч. ХХ ст. подав А. Кримський у монографії “Хафіз та його пісні” (1924), зазначивши при цьому, що “трохи чи не все – самі дрібниці”.

До речі, в цьому реєстрі немає відомої поетичної мініатюри О. Пушкіна “Из Хафиза” (“Не пленяйся брэнной славой...”) з підзаголовком “Лагерь при Евфрате”. Ця оригінальна поезія (а не переклад з Гафіза) пов’язана з поїздкою Пушкіна у 1829 р. на Кавказ. У рукописі О. Пушкіна вірш має назву “Шеер 1. Фергат-Беку”. Фергат-Бек – татарський юнак, який відбував службу у мусульманських частинах російської армії (шеер – з азербайджанської мови перекладається як “полк”, а з перської та арабської ще й як “вірш”).

Вродливий юний рекрут, який мусив воювати з одновірцями-мусульманами в роки російсько-турецької війни, вразив О. Пушкіна. Поет зобразив Фергат-Бека і на малюнку в альбомі О.М. Ушакової. Назва “Из Хафиза” виникла, очевидно, з міркувань політичної обережності⁶.

О. Пушкін знав поезію Гафіза. Й. Брагинський⁷ знайшов у газелях Гафіза бейт, який перекликається з віршем “Из Хафиза”, проте в даному разі маємо лише мотив Гафіза (оспівування юначої вроди і протиставлення її ворожому натовпу) в оригінальному творі О. Пушкіна.

Перший російський переклад з Гафіза, зафіксований А. Кримським, – це “Персидские стихотворения” в “Цветнике” 1810 р., де з французької перекладено вірші Гафіза, Енвері, Сааді, Джамі. Ініціали перекладача – Г. С.-въ. У “Вестнику Европы” за 1810 р. знову ж таки з французької було перекладено і надруковано три газелі Гафіза поряд з уривками з Фірдоусі, Енвері, Сааді. Перекладач – Пбднь.

Ці дві перші публікації у Росії перських класиків, зафіксовані А. Кримським, залишилися поза увагою укладача найповнішої іранської бібліографії Гафіза⁸, а також російського сходознавця В. Ебермана – автора цікавої, зазначеної вище, літературознавчої статті “Араби й перси в російській літературі”. В цій праці роком відліку перської поезії в Росії названо 1796 р., коли побачив світ переклад “Східної байки” Сааді та “Перська хрестоматія” учня С. де Сассі, О. Болдирева⁹, професора східної словесності Московського університету, автора перших у Росії арабської та перської хрестоматій. “Теть аж до останнього часу ця хрестоматія Болдирева була в Росії найголовнішою поетичною працею, з якої студенти-орієнталісти знайомилися з Хафезом, аж доки вийшла в світ хрестоматія Гаффарова”¹⁰. Хрестоматія Болдирева містила перський текст без перекладу 50 газелей, 7 рубаї, 12 кит’а з “Дивану” Гафіза.

У літературних альманахах 20–30-х рр. XIX ст. “оди” з Гафіза з’являлися в перекладах Ю. Познанського, М. Мойсеєва, Л. Якубовича, Пл., Ст.-въ, П.П. та інших.

Варто зупинитися на останньому перекладачеві, П.П.¹¹, – вперше зробив переклад з перського оригіналу близький до нього за

змістом і формою. Але, незважаючи на те, що він зберіг форму газелі (її монориму, ритміку, тахаллус) і це була перша спроба увести в російську поезію арабо-перську форму газелі, не йому судилося, за словами В. Ебермана, “дати газелі права громадянства в російській літературі”.

Це право належить А. Фету¹², його перекладам, здійсненим за вільним німецьким перекладом Даумера.

“Як орієнталіст, А.Ф. Давмер подав понад дві з половиною сотні “Хафизівських” поезій в дуже вільній переробці: почасти він насмакав окремих, так би мовити, гарніших віршів з тієї чи іншої Хафизівської газелі, почасти дав свої власні вільні наслідування, або фантазування на Хафизові теми. Свою отую переробку зробив Давмер з дуже великим мистецьким хистом і смаком..., і вона мала справжній вплив на росіян”¹³.

Переклади А. Фета 27 газелей Гафіза вишукані й віртуозні. Проте перекладацькі принципи Фета такі ж самі, як у Даумера. Подаючи на суд істинних шанувальників поезії, як зауважив Фет у передмові, “невеликий букет, зв’язаний у моєму перекладі з віршованих квітів перського поета”, він висмикував ці квіти довільно. При цьому російський поет був переконаний у “достовірності перекладів”, тобто у близькості їх до оригіналу, зазначивши, що “німецький перекладач... швидше обперсить свою рідну мову, ніж відступить від першоджерела”¹⁴.

Як зізнається Фет, він намагався “до останньої межі дотримуватися не лише змісту і кількості рядків, а й чудернацьких форм газелей”. Часом йому вдавалося абсолютно природно пересадити на російський ґрунт цю чудернацьку арабо-перську квітку – газель:

*Если вдруг, без видимых причин,
Затоскую, загрущу один,*

*Если плоть и кости у меня
Станут нить и чахнут без кручин,*

*Не давай мне горьких пить лекарств:
Не терплю я этих чертовщин.*

*Принеси ты чашу мне вина,
С нею лютню, флейту, тамбурин.*

*Если это не поможет мне,
Принеси мне сладких уст рубин.*

*Если ж я и тут не исцелюсь,
Говори, что умер Шемзеддин.*

А часом переклади є штучними, з набридливою, непритаманною російській поезії дієслівною моноримою:

*Звезда пасуючи дугой золотою
скатилась,
На лоно земное с его суетой
скатилась.*

*Цветы там она увидала и
травы долины
И радостной их и
живой пестротой пленилась.*

*Она услышала звонки
говорливые стада
И мелких серебряных звуков
игроу пленилась.*

І так до кінця газелі: у кожному бейті – “...пленилась” і в останньому знову – “...скатилась”. Фетівський Гафіз є природнішим, коли передається у властивому російській літературі строфічному віршуванні, хоча це й порушує перекладацький принцип дотримання форми.

До сьогодні переклади Фета належно не розглянуто й не досліджено з погляду подібності їх до німецьких перекладів Даумера і (насамперед!) перськомовних оригіналів.

Цикл А. Фета “Із Гафіза”, опублікований з епіграфом, запозиченим із “Західно-Східного Дивану” Гете, став надзвичайно популярним у Росії. І хоча переспів А. Фета (як і вільний переклад Даумера) є дещо віддаленим від оригіналу, російському поетові справді вдалося передати свіжість і пластичність гафізівських образів. Перекладаючи одну з газелей, він не може стримати захвату від метафори “Гафіз убит. А что его убило, – Свой черный глаз, дитя, бы ты спросила. // Жестокий негр! Как он разит стрелами! Куда ни бросит их – везде могила”, – і робить посилення-зауваження до слова “негр”: “Чорне око красуні. Ось істинний стрибок з 7-го поверху, – проте яке чудо!”

Переклади А. Фета надзвичайно легкі, музичні, дещо імпровізовані. Хоча вони й віддалені від оригіналу, проте в них передано, за його ж словами, “дух, а не букву” газелей Гафіза. Для Фета, як і для Гете, було важливим розкриття в перській класичній поезії загальнолюдського, специфічного поєднання чуттєвого і надчуттєвого, стрімкого потоку пристрасті. Зацікавлення Фета Гафізом, імовірно, було навіяне Гете або ж, в усякому разі, підтримане його “Диваном”. “Проте у ставленні Фета до Гафіза бачимо і відлуння тих передімпресіоністичних його смаків, які ріднили його з великими ліриками першої половини нашого сторіччя”¹⁵.

Праця Фета над перекладами з Гафіза, розпочата у 1859 р. і закінчена у 1866 р., зробила його надзвичайно популярним у Росії. Козьма Прутков за цю популярність назвав поета “ібн-Фетом”. Редактором перекладів був І. Тургенєв; він же й подарував А. Фету книгу Даумера¹⁶.

Після фетівських перекладів у російській літературі з’явилася ціла низка перекладів і наслідувань Гафіза – М. Прахова, А. Майкова, О. Апухтіна, В. Соловійова, К. Фофанова. “Кінець XIX ст., починаючи з перекладів Фета, можна назвати “ліричним”, оскільки переважали переклади, які передавали саме цей настрій”¹⁷.

Цікаво, що оцінка А. Кримського і В. Ебермана перекладів А. Фета і М. Прахова в компаративному аспекті є діаметрально протилежною. Переклади М. Прахова¹⁸ також ґрунтуються на поетичній переробці Даумера. М. Прахов дотримувався тих самих принципів, що й Фет, обравши шлях вільного поетичного відтворення, “вірного не по духу, а по букві”, – як зазначив М. Прахов у передмові до “Персидских песен”. В. Еберман вважає, що переклади Прахова значно поступаються фетівським у техніці вірша; тоді як А. Кримський зазначив, що “обидва поперекладали вільну Давмерову переробку близесенько до німецького первопису і задержали Давмерову елегантність (надто Прахов; Фет – менше)”. Цікава репліка далі: “... тільки ж звичайно, що вони закріпили серед російської публіки геть не точну думку про те, яким треба собі уявляти справжнього Хафіза”¹⁹.

Справжній Гафіз постав перед російським читачем лише на початку XX ст.

в “Перських ліриках X–XV ст.” (1916) в перекладах Ф. Корша²⁰, відредагованих А. Кримським.

Початок XX ст. в історії культури Росії було позначено новим відродженням естетики Азії. Це виявилось і в продовженні започаткованої століття тому моди на єгипетське мистецтво, і в захопленні далекосхідним живописом й перською мініатюрою.

Зацікавлення Іраном помітно зросло також із відкриттям та розшифруванням пам’яток согдійської писемності, з відродженням із мертвих нової мови, яка відкрила широке поле діяльності для мовознавчих досліджень, для пошуків значення перської культури в історії народів світу. Іран був присутній і в європейському та американському культурі Омара Хайяма, поезія якого набула популярності у перекладах Е. Фітцджеральда, і в зацікавленні перськими казками “1001 ночі”, і в численних наслідуваннях “Західно-Східного Дивану” Гете.

Проілюструвати існування підвищеного інтересу до перської культури на початку XX ст. можна хоча б переліком публікацій у двох числах журналу “Восток” (кн. 2 і 3) за 1923 рік: Ф. Розенберг, “Об индо-персидской и ново-индийской живописи”; А. Ромаскевич, “Литературные движения в современной Персии”; Фериддин Атгар, “Книга о соловье” – переклад з перської та вступ Є. Бертельса; рецензії В. Владимирцева на “Перські казки” в записках і перекладах англійською мовою Лорімерів (Лондон, 1919), Є. Бертельса на “Низами. Семь красавиц. Рассказ индийской царевны” в перекладах А. Грузинського (Москва, 1922), А. Фрідмана на працю Г. Массе “Сааді” (Париж, 1919) та ін.

На початку XX ст. дослідники відзначали прагнення російської поезії “увібрати і переопрацювати найрізноманітніші джерела, починаючи з літератури єгиптян і асирійців... Метою такого вбирання в себе чужих мотивів можна визнати прагнення поезії охопити собою увесь світ, поетично сприйнявши і переопрацювавши його”²¹.

Проте, ще до появи “Перських ліриків X–XV ст.” Ф. Корша в “Історії Персії”²², А. Кримський до розділу “Хафіз”, окрім вибірки з Даумера і Прахова, подав прозаїчні та віршовані переклади тоді ще живого

академіка Ф. Корша. До “Перських ліриків X–XV ст.” увійшли переклади Ф. Корша з “Історії Персії” з доданням нових – загалом 18 газелей. У поданій до “Перських ліриків” великій передмові А. Кримський подав короткий життєпис Гафіза з аналізом його творчості, згадавши й про переклади Гафіза в Росії (зокрема, Фета і Прахова), у яких “Хафіз не справжній, а переодягнутий в чужий, хоча й дуже гарний, лицарський нарядний одяг. Справжній неприкрашений Хафіз виступає у віршованому вигляді російською вперше в перекладах акад. Ф.Є. Корша”.

Книга швидко розійшлася, і попит на неї продемонстрував неабиякий інтерес російського читача до східної поезії. “Публіка розхапала теє видання за якихось півроку, – подія, з якої не важко виснувати, що з’явився вже значний інтерес у новітніх, передреволюційних росіян і до східної поезії, і до Хафіза”, – напише згодом у 1924 р. А. Кримський в монографії “Хафіз та його пісні”. Тут же він піддасть критиці і аналізу деякі неточні переклади Ф. Корша, зазначивши загалом, що “найбільше вадить Коршевим перекладам не так їхня важкотягарність (що нелюбу ваду простити вченому можна було б): найголовніша їхня хиба – тая, що вони через лад неточні і лиш приблизні”.

В архіві А. Кримського зберігся машинопис перекладів Ф. Корша до “Перських ліриків” – добірка рубаї Дж. Румі²³, де рукою А. Кримського внесено суттєві правки і здійснено практично новий переклад кількох рубаї.

Такі ж виправки вже пізніше (у 1924 р.) А. Кримський внесе і до Коршевих перекладів з Гафіза:

“От, наприклад, № 7 (газель № 7. – Т.М.) в перекладі акад. Корша дуже мало схожий із своїм перським оригіналом. По-перськи починається газель так: “Випадало б, щоб од усіх серцеграбіжниць ти брала данину, бо ти неначе вінець над головами вродниць цілого світу. Двоє бистрих очей твоїх роблять заколот у алтайському Туркестані і Хотані; закрученому локону твого кучерявого волосся Китай та Індія надсилають податок”. А у Хв. Єв. Корша це перекладається ось як:

*Царицею ты всех престелниц
быть должна,*

*Сия выше их красою, как луна.
Волна твоих волос и очи с поволокой
Наносят прелестям других удар
жестокий.*

Китай, Індія, данина, що звідти йде, – ці всі образи акад. Корш попросту повикидав, не впоравшись з ними”²⁴.

В “Антології з Хафізового Дивану” (додатку до монографії “Хафіз та його пісні”) А. Кримський вміщує свій російськомовний переклад цієї ж газелі “Ты могла б взыскать по праву”, в якому зберігається максимальна точність:

*Ты могла б взыскать по праву
Дань со всех хитительниц сердец!
Сколько всех красавиц будет в мире,
Ты над ними всеми – как венец.*

*Взор ты бросишь быстрыми очами –
И в смятенье Туркестан, Хотан;
Завитку кудрей твоих волнистых
Подать шлют Китай и Хиндустан.*

Про високохудожність перекладу, як і про формальну точність – дотримання структури газелі, тут не йдеться. Лише про змістову. Переклади і А. Кримського, і Ф. Корша не такі віртуозні як фетівські, а дещо “важкотягарні”. Як і Ф. Корш, А. Кримський перекладав Гафіза переважно катреном з характерним перехресним римуванням, а не бейтами з моноримою.

У своїй критиці Коршевих перекладів А. Кримський мав рацію, хоча в передмові до “Перських ліриків”, зрозуміло, цієї критики не було. “З пієтета супроти недавно-вмерлого перекладача, мого старого вчителя, я в своїй передмові... розсипав, наче на свіжій могилі, надзвичайно високі похвали”. А. Кримський враховував і ту обставину, що Корш працював над перекладами з Гафіза “тоді як ізстарівся, уже як на силах занепав та й – це ми точно знаємо – побільше навіть уже тоді, як на передсмертній постелі лежав”²⁵.

Загалом же Ф.С. Корш був у Росії і Москві надзвичайно шанованим і популярним знавцем мертвих і живих західних і східних мов. Про нього жартома говорили сучасники, що коли упала Вавилонська вежа й різномовний люд не міг порозумітися, Корш був при цьому перекладачем²⁶.

Переклад “Перських ліриків” остаточно ознаменував перелом у російській школі перекладу зі східних мов початку ХХ ст., який намітився ще в 90-ті роки ХІХ ст., а саме – поновлення після суто філологічного (буквального) естетичного художнього підходу до східної поезії.

Основу філологічного (буквального) перекладу зі східних мов заклав ще наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. професор Петербурзького університету О.І. Сенковський своїм перекладом муаллаки Лебіда. Його переклад мав на меті якнайточніше перекласти першоджерело і якнайдетальніше пояснити його. “Після Сенковського протягом усього ХІХ сторіччя філологічне вивчення арабів і персів стояло досить далеко від художньо-перекладацької діяльності... Поезія була матеріалом для філологічної та історичної критики, естетичний бік поезії був нібито забутий”²⁷. І лише “Перські лірики” Ф. Корша та А. Кримського стали якісно новим художньо-філологічним перекладом.

Наступним явищем у російській перекладацькій гафізіані мала б стати двомовна книга “Хафиз. Песни. З Гафізових пісень” А. Кримського, видрукувана в Москві у 1918 р. друкарнею А. Гатцука. В монографії “Хафіз та його пісні” А. Кримський детально занотував: “Але вже як книжка була видрукувана, тільки що не зброшурована, – довелося мені виїхати з Москви, і тоді друкарня серед революційних заколотів не встигла її випустити в світ. Скільки мені відомо, чисто весь наклад, окрім єдиного та й то неповного мого коректурного примірника, продано до крамниць, мов непотрібну макулатуру, на обгортку для всякого дрібного краму”²⁸. Російська частина цієї книжки збереглася і, очевидно, увійшла до “Антології з Хафізового дивану” в монографії “Хафіз та його пісні”, де поряд з російськими перекладами А. Кримського є переклади і його учнів П. Лозієва, В. Рафальського, І. Умова.

У 1918 р. в Росії вийшли друком дві газелі Гафіза в перекладах В. Тардова (“Заря России”, № 14), як було зазначено в публікації – “з перської”. А. Кримський мав з цього приводу сумнів і піддав критиці штучну й чужу російській поезії двобейтову структуру перекладу, рядки якого закінчувалися однією римою (у В. Тардова:

“отец”, “Творец”, “жнец”, “венец”, “жрец”, “Творец”, “чернец”, “конец”, “Творец”): “Правдивий знавець східної поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб убити (розбивка А. Кримського. – Т. М.) й банальною зробити всеньку принаду од поетичної творчості Хафіза чи якого іншого перського газельного віршеписа, – це подати їх по-російськи в одноримованому вигляді расейських “газелль”, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського”²⁹.

Проте часом А. Кримський у своїх перекладах з Гафіза (як російських, так і українських) вдавався до форми газелі. Бейтовою структурою з моноримою було перекладено газелі “harguezem naksh-e to az lavh-e del-u-jan naraved”, “derd-e mara nest derman el-geyas!”, “yusuf-e gomgyashte bazayed be Khanean – gam mahog!” та деякі інші. Ось зразок перекладу останньої газелі, який видається найбільш природним і гармонійним:

*Не скорби! придет Иосиф
из безвестья в Ханаан.*

*Обовьют лачугу грустей –
розы счастья. Не скорби!**

*Много выстрадает сердце.
Будет лучше, уповай!*

*Голове твоей безумной
станет легче. Не скорби!*

*Вновь придет весна-царица,
трон раскинет на полях;*

*соловья, певца ночного,
примет роза. Не скорби!*

*Как страдаю я в разлуке.
Как соперник обнаглел,*

*знает Бог, всего Строитель, –
и шепчу я: не скорби!*

*О Хафиз! Пока с тобою
есть молитва и Коран,*

*в бедной келье,
в мраке ночи будь один – и не скорби!*

При порівнянні перекладу з перським оригіналом помітно максимальну точність передачі думок, образів, коранічних символів, а також дотримання форми.

У рецензії на монографію “Хафіз та його пісні” І. Крачковський зауважив, що російські переклади А. Кримського та його учнів (загальним числом 65 (окрім 3) з’явилися у друці вперше, і ці переклади, разом з перекладами Фета та Прахова (39 номерів), а також і В. Тардова “дають цікавий матеріал переважно для історії російської поезії і східних мотивів у ній”³⁰.

А роком раніше в рецензії на “Пальмове гілля” (1922) І. Крачковський написав про талант А. Кримського-перекладача так: “І в західно-європейській літературі порівняно рідко можна зустріти таке щасливе поєднання яскравого поетичного обдарування з безпосереднім знанням оригіналу”³¹.

Хоча ці слова стосуються українських перекладів А. Кримського перських поетів X–XV ст., їх беззастережно можна віднести і до його російських перекладів з Гафіза, які склали б окрему яскраву сторінку в російській гафізіані початку XX ст., якби доля книги “Хафиз. Песни. 3 Гафізових пісень” (1918) виявилася інакшою.

* Розбивка тут за браком місця в колонці порушує двобейтову розбивку А. Кримського.

¹ Беляков В.В. Египтомания // Восточная коллекция, 2003, № 3.

² Детальніше див: Лобикова Н.М. Пушкин и Восток. – М., 1974

³ Ходжибаева Б., Мирзоюнус М. Пушкин и Восток. – Худжанд, 1999.

⁴ Пушкин А.С. О поэзии классической и романтической // “Московский вестник”, 1825: Цит. по кн.: Ходжибаева Б., Мирзоюнус М. Пушкин и Восток. – Худжанд, 1999.

- ⁵ Эберман В. Арабы и персы в русской поэзии // “Восток”, 1923, кн. 3. – М. – П., 1923.
- ⁶ Ходжибаева Б., Мирзоюнус М. Там же.
- ⁷ Брагинский И. Предисловие в кн.: Хафиз. Пятьдесят газелей. – Сталинаб., 1955. – С. 10.
- ⁸ کتابسی حافظ
- ⁹ Болдирев А. Персидская хрестоматия. Ч. II. – М., 1826.
- ¹⁰ Кримський А. Хафиз та його пісні – К., 1924. – С. 45; Гаффаров М.А. Образцы персидской письменности с X в. до нашего времени. Ч. II. – М., 1906.
- ¹¹ Газель из Гафиза. С персидского. Пер. П.П. // “Молва”, 1895, № 24–26.
- ¹² Из Гафиза. Пер. А. Фет // “Русское Слово”, 1866, кн. 2
- ¹³ Кримський А. Хафиз... – С. 40.
- ¹⁴ Фет А. Стихотворения. Поэмы. Переводы. – М., 1985. – С. 315.
- ¹⁵ Иванов Вяч. Вс. Темы и стили Востока в поэзии Запада. В кн.: Восточные мотивы. Стихотворения и поэмы. – М., 1985.
- ¹⁶ Детальніше про переклади див. коментар Б. Бухштаба у кн.: А.А. Фет. Полное собрание стихотворений. – Л., 1959.
- ¹⁷ Эберман В. Там же.
- ¹⁸ Персидские песни. Мотивы из Гафиза // Русский вестник, 1874, кн.1.
- ¹⁹ Кримський А. Хафиз... – С. 40.
- ²⁰ Персидские лирики X–XV вв. – М., 1916.
- ²¹ Эберман В. Там же.
- ²² История Персии, ее литературы и дервишеской философии. Ч. III. – М., 1903.
- ²³ Дж. Руми. Переводы // Архів А. Кримського. Інститут рукописів ЦНБ НАНУ, Ф. I, 25437.
- ²⁴ Кримський А. Хафиз... – С. 44.
- ²⁵ Кримський А. Хафиз... – С. 45.
- ²⁶ А. Кримский, Ф.Е. Корш // Национальные проблемы. – М., 1915. У кн.: Баскаков Н., Баскаков Ник. Академик Ф.Е. Корш в письмах современников. – М., 1989.
- ²⁷ Эберман В. Там же.
- ²⁸ Кримський А. Хафиз... – С. 49.
- ²⁹ Кримський А. Хафиз... – С. 48.
- ³⁰ Крачковский И. Рец. на кн.: Кримський А. “Хафиз та його пісні”. – К., 1923 (Збірник історико-філологічного віділу УАН № 9) // Восток, 1924, кн. 4.
- ³¹ Крачковский И. Рец. на кн.: Кримський А. “Пальмове гілля. Екзотичні поезії”. – К., 1922 // Восток, 1924, кн. 2.